

Oldódó és merev határok – privát fényképek tükrében

Egy mezőkeszűi asszony privát fotókorpuszának elemzése (1)

Tanulmányomban egy mezőkeszűi asszony (H. E.) privát fényképkorpuszának elemzésére vállalkozom. Az elemzés része egy nagyobb lélegzetű kutatásnak (doktori kutatásomnak), melynek homlokterében a fénykép(használat) áll a mindennapi életben, különös tekintettel az alábbi kérdésekre: a fénykép és az egyén, a fénykép és a társadalom, a fénykép és a történelem, a fényképez(ke)dés mint ritualizált viselkedés, a fénykép(használat) mint kommunikáció, a fénykép(ezés) funkciói, a fénykép mint lehetséges (vizuális) (auto)biográfia. A most bemutatott elemzéshez a következő forrásokat használtam fel: H. E. fotókorpusza (a H. E. háztartásában a kutatás pillanatában fellelhető összes, azaz 799 fénykép, a hozzájuk tartozó feliratokkal), a fotók tárgyi kontextusa, valamint több interjú (félleg strukturált élettörténet-interjú, interjú az általános fényképhasználatról, fényképek egyenkénti értelmezése az előzetesen beszakennelt fotók mentén).

Bevezetés. Források, hipotézisek

Általános hipotézisek

Doktori kutatásom főbb hipotézisei, melyeket az itt bemutatott kutatás is alátámaszt, a következők. Az egyéni fényképkorpusz felfogható mint vizuális, (auto) biografikus narratívum. A kérdést egyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: az egyén birtokában levő privát fényképek vizsgálata által (is) alkothatunk egy bizonyos „képet” az illető személyről, az egyén megismeréséhez privát fényképeinek vizsgálata is természetesen hozzájárulhat – a forráscsoport partikularitásainak, lehetőségeinek és korlátainak keretein belül. Az így (a privát fényképek vizsgálata által) kapott narratívum összevethető (összevetendő) más, az egyénhez kapcsolódó narratívumokkal is (elbeszélte és/vagy írott élettörténet, személyes dokumentumok, mások reflektálása stb.): az átfedések és a különbségek egyaránt beszélődések.

A privát fényképek révén láthatóvá válik az egyén társadalmi beágyazottsága. Árnyaltabban fogalmazva: a fényképeket tartalmi szempontból (fényképezett személyek), valamint használatukban (fényképek ajándékozása, dedikálása stb.) egyaránt vizsgálva bizonyos rálátást kaphatunk az egyén társadalmi kapcsolatainak hálójára. Az így nyert, főként mennyiségi mutatók hasznos viszonyítási alapot képeznek az egyén társadalmi beágyazottságának mélyrehatóbb vizsgálatához.

A fénykép tárgyként, a fényképezés mint cselekvés az egyének, családok mindennapi életében (hétköznapijaiban és ünnepeiben egyaránt) megtalálta a helyét. Több mint 150 éves története során megtalálta helyét az egyéni (családi) időben és térben, s így mélyre-

hatóbb kutatása nem csupán elvégezhető, hanem szükségszerű is. A fénykép(használat) köré kialakulhatott, leülepedhetett egy jobbra letisztult, többnyire általános érvennyel bíró szabályrendszer, eszköztár, kódrendszer, azaz a fénykép(használat) felfogható úgy is, mint ritualizált viselkedésmód.

Éppen a társadalomba ily mélyen való beépülése miatt a néprajzi, antropológiai kutatásnak is szükségszerűen fel kell figyelnie a fényképekre, ki kell alakítania egy, a vizsgálatokra alkalmas adekvát módszertant és optimálisan használható eszköztárat, meg kell találnia a helyét a társadalomtudományos diskurzusban. A helykeresés jó ideje folyamatban van, a fényképek (és a többi vizuális médium) jelentősége e területeken aligha vonható kétségbe. Azt sem állíthatjuk, hogy a társadalomtudományos kutatás teljességében mellőzte volna a fényképeket (elég példának okáért csak a fotantropológiára vagy a szociofotóra gondolnunk). Az egyéni, privát fényképek mégis mintha mostoha gyermekei lennének a kutatásnak. Noha számuk és fontosságuk már jó ideje figyelemre méltóvá nőtt, az általános következtetések levonásához, a kutatási módszertan kidolgozásához elengedhetetlenül szükséges, megfelelő számú és mélységű alap kutatások, esetelemzések elkészülése mindegyre késlekedtek/késlekednek. Jelenlegi szerény elemzésem (és a doktori kutatás keretében elvégzett más kutatások) remélhetőleg e hiány pótlásához járulhat hozzá a vizsgálat elméleti-tartalmi vonatkozásain túlmenően egy módszer- és eszköztár kidolgozása és tesztelése révén.

Határátlépések

Az egyén privát fényképeken keresztül történő megismerésének folyamatában a kutató – annak ellenére, hogy hangsúlyosan irányítja figyelmét az egyén tulajdonában levő fotók mélyreható vizsgálatára – nem szorítkozhat csak és kizárólag a fotókorpusz elemzésére. A privát fotó módszere úgy és akkor alkalmazható legeredményesebben, ha önnön határait alaposan szemügyre veszi és meghatározza. Kérdésfelvetésünk az, hogy hogyan és milyenek láthatjuk H. E.-t privát fényképein keresztül, hogyan használja fényképeit az egyén és a család, azaz kutatásunk kulcsfontosságú forrását a fotókorpusz képezi. Mégis, a kutatás folyamatában – a többszempontú és mélyreható elemzés érdekében – a kutatás ismételt határátlépésekre kényszerül rendre a források szintjén, illetve kutatásmódszertani szinten. A fényképi, vizuális tartalmakat, a fényképek vizsgálatából leszűrt információkat szükségszerűen össze kell vetni a megfelelő pontokon olyan más forrásokkal (és módszerekkel, eszközökkel), mint például az elbeszélte élettörténet (interjú), személyes dokumentumok vizsgálata és más fellelhető, a kutatásba bevonható források. Kutatásmódszertani szempontból bizonyos értelemben határátlépő gesztusnak minősül a terep szükségszerű újradefiniálása is: klasszikus értelemben kutatásunk terepe H. E. valós élettere (Mezőkeszű, H. E. otthona), miközben a kutató egyfajta virtualizált terepen (is) kutat (a fényképeken megjelenő térben, mely egyrészt H. E. valós életterét tükrözi vissza, másfelől éppen annak expanzióját hajtja végre), nem csupán sajátos tér-, de sajátos időkonstrukcióban is, mely fénykép és idő speciális kapcsolatából adódik.

Végül megemlíthetjük a „privát fotó módszerének” azon, kutatásmódszertani szempontból korántsem mellékes hozadékát, hogy hatékonyan enyhíti a kutató és kutatott személy közötti esetleges határokat (a kutatás kezdeti, ismerkedő fázisában vagy bizonyos tartalmakra való rákérdezésben). A kézben tartott és elemzett fotó egyfelől remek kiindulópontot kínál a beszélgetésre (nem hallgatva el azonban azt a tulajdonságát, hogy a fénykép mint látványtartalom legalább annyira korlátozhatja a beszélgetést, mint amennyira ösztönzően hathat), továbbblendíti és strukturálja a diskurzust, másfelől olyan tartalmakat hívhat felszínre, melyek más módon nem fogalmazódhatnának meg.

H. E.

A fényképkorpusz kontextualizált bemutatásához elengedhetetlen a tulajdonos élettörténetének sommás ismertetése. Az alábbi rövid biográfia egyrészt a kutatás során végzett félig strukturált élettörténet-interjú adataira támaszkodik, másrészt a privát fényképek kutatása révén nyert adatokból szűrődött le. Az itt felsorolt eseményekre, mozzanatokra, jellemzőkre írásom megfelelő pontjain térek ki.

H. E. 1938-ban született Mezőkeszűben (Kolozs megye, Románia). Édesapja korán meghal, édesanyja egyedül neveli fel, együtt a nála 7 évvel idősebb nagynénjével. 1957-ben megy férjhez H. F.-hez. 1958-ban születik fia (H. B.), 1961-ben leánya (H. L.). Gyermekei Kolozsváron telepednek le, fia családot alapít (2 fiú unokája születik), leánya egyedül él. 2003-ban megözevgyül, azóta egyedül él. A faluban énekes-táncos specialistaként tartják számon, az általa képviselt értékek iránt érdeklődő személyek gyakori látogatói H. E-nek.

Narratívák

Adott tehát forrásként a kutatásban a fotókorpusz, melyre egyfelől a fénykép tulajdonosának interpretációja épül (ez esetben kutatói felkérésre, interjúhelyzetben), másfelől a kutató metanarratívája, melyben nem csupán a látványtartalmakra, hanem a fényképnek mint tárgynak az alkalmazási módjaira és területeire is rákérdez. Mindkét narratíva esetében jól kitapinthatóak, leírhatóak, és összevethetők a sajátosságok és jellemző értelmezési stratégiák (azaz hogyan tájékozódik a korpuszban rendre a kutató, illetve a fotók tulajdonosa). A felsejlő határmezsgyék, az elkülönülő tartalmak és átfedések a kutatás sarkalatos pontjait képezhetik a fényképhasználat gyakorlatának megértésében.

Kutatói narratíva. Értelmezési stratégiák

A kutató által létrehozott narratíva talán legfontosabb paramétere éppen formai megvalósulása: a fényképek tartalomelemzéséből és az adatközlő interpretációiból származó adatokat egyaránt magába foglaló adatbázis (Microsoft Access formátumban). Ennek értelmében az elemek rendszerezhetőek, kereshetőek, sorrendjük változtatható és bizonyos értelemben esetleges. A fényképek tartalomelemzésének fázisában a kutató főként a megfelejtés, sorrendbe rendezés, beazonosítás, összefüggés-keresés eljárásokra támaszkodhat, mely során a különálló fényképek halmazaként érzékelt vizuális textusból egy összefüggő, értelmezhető, erőteljes epikus tartalommal bíró narratívum kezd körvonalazódni. Ebben a folyamatban leginkább a fényképek feliratai, a fotósorozatok, a (fel)ismert személyek azonosítása lehet a kutató segítségére, mintegy (re)konstrukciós folyamatként tételeződve. Azzal a lényeges megszorítással, hogy ez a tevékenység egy kívülre pozicionált látószöveget implikál: a kutató úgy próbál az egyes fényképek alapján összefüggő, (krono)logikus és koherens történetet, életvilágot (re)konstruálni, hogy annak csupán közvetve, másodlagosan (a fényképek révén) volt szemtanúja, résztvevője.

1. ábra. H. E. (középen) édesanyjával (balra) és egy szomszéd leánnyal Moacson, vásárban, 1943. április 6., vásári fotográfus felvétele

H. E. narratívái. Értelmezési stratégiák

A kutatói narratívával és értelmezési stratégiákkal szemben H. E. tevékenysége oly módon rekonstrukciós tevékenység, hogy az aktuális látvány (a fénykép) a valamikori megélt élethelyzetekkel együttesen próbálja egységes egészzé, összefüggő történetté (történetekké) fűzni az egyedi szegmentumokat (fotókat). Bár az egyes fényképeket értelmező, kontextualizáló, főképp a látványra reflektáló szövegek önmagukban is értelmezhetőek (jól felismerhető és viszonylag konstans szerkezettel és formával rendelkeznek) (2), sorrendjük kötött: a kezdetben hosszabb, információban gazdagabb szövegek a fotókorpusz értelmezésében előrébb jutva rövidülnek, egyre gyakrabban tartalmaznak visszautalásokat (egy már korábban elmondott fényképértelmezésre, az alakuló, immár a kutatóval közösen birtokolt tudásra, közös értelmezési kontextusra). A szövegek többségének formai hasonlósága ellenére a fényképértelmezések igen széles tartalmi skálán

2. ábra. H. E., Mezőkeszű, 1956, amatőr fényképész felvétele

mozoghatnak, megmaradva csupán a hely és idő meghatározásánál vagy olyan – a látványban nem megragadható – tartalmak megfogalmazása révén, melyek csakis a fényképet használó egyén értelmezése révén hozható felszínre (például a H. E.-t fiatal leányként unokatestvérével ábrázoló vásári fotográfia kapcsán H. E. ezt mondja: „Akkor úgy fájt a fejem, még most is fáj belé.”)

A fényképeket használó személy értelmezési stratégiájának problematikussága éppen a belső és a külső nézőpontok különbözőségében, ütközésében rejlik. Az ismerős tér- és idő-kontextusban, ismerős közösségben lezajlott és átélt eseményeket, látható személyeket, tárgyakat, pillanatképek révén megidézett és megélt folyamatokat az egyénnek úgy kell megfogalmaznia, átadnia, hogy az a kutató külső nézőpontjából érthető, követhető, átlátható és koherens történeté álljon össze. Ebben a folyamatban ugyancsak meghatározó (és problematikus) jelenség az emlékezés-felejtés dichotómiája, illetve az interjúhelyzetből fakadó diszkomfortérzés („Ezek a falusiak nincsenek hozzá... mittomén,

nem vagyok úgy megszokva evvel...” – mondja H. E. az élettörténet-interjú kezdetén).

Lehetséges tipologizálás. Külső és belső határvonalak

Azt gondolhatnánk, a privát fotó, illetve az egyéni fotókorpusz meghatározása, körülhatárolása a kutatás kezdeti fázisának egyszerű rutinfeladata. Hogy mennyire nincs ez így, mi sem bizonyítja jobban, mint a nem csupán a terepkutatás, hanem az adatok feldolgozása és értelmezése során többször is felmerülő kérdések sora. A (privát) fotó meghatározását a vizuális antropológiai szakirodalom többször is megkísérelte (olykor a hivatásos-amatőr fénykép kontextusában, néha attól függetlenül, vagy éppen annak ellenében). (3) Ennek ellenére a fényképkorpuszt feldolgozó kutató szá-

mára a kutatás során többször is aktuálissá válhat a kérdés: mi a (privát) fotó (a népszerű énekesnő dedikált, tömegtermékként nyomtatott képe annak minősül-e csupán annak köszönhetően, hogy a családi fotók között tárolják)? Hol húzhatók meg egy privát fotókorpusz határai: a gyermekeknél, rokonoknál található fotók is beleértendők az egyéni korpuszba? A fotók tárgykontextusa (a fotókkal együtt tárolt számlák, receptek, különböző feljegyzések, politikai tartalmú szórólapok, újságkivágások, hivatalos dokumentumok stb.) milyen viszonyban áll a fotókkal? Mindezeket a kérdéseket figyelembe véve valamint a fotók tulajdonosának értelmezését alapul véve az elemzésbe bevont forrásanyag a H. E. háztartásában fellelhető összes (kiállított és más módon tárolt) fényképből álló korpuszt jelenti, nem tekintve mellékesnek a köztük található egyéb dokumentumokat, anyagokat sem. (4) E korpusz a jelenlegi tartalmát és kiterjedését egy (többszörös) szelektációs folyamat során nyerte el, mely során H. E. gyermekei a számukra fontos vagy kedves, nekik tetsző fotókat kiemelték a korábbi, kiterjedtebb családi fotókorpuszból.

A korpusz tartalmi-formai elemzéséhez elengedhetetlen a fotók tipologizálása. A vonatkozó szakirodalom jó néhány releváns és célravezető osztályozási tippet kínál, melyek – bár maguk is forráselemzésen alapulnak – külső, többnyire merev és némelykor kevésbé forrás-specifikus megoldásokat kínálnak. Ezért az elemzés során azokat az önként megmutatkozó határvonalakat vettem alapul, melyek a külső, kutatói szándéknak alárendelt tipologizálás ellenére sem idegenek magától a forráscsoporttól. A legkézenfekvőbb (és legszembeütőbb) osztályozási szempontot a fényképek készítési ideje jelentette, mely mentén három nagy csoport különül el: 1. régi fényképek (kb. 100 db sárgás, barnás vagy fekete-fehér fénykép, hivatasos fényképészek munkái, melyek H. E. lánykorának időszakát fedik le, kiegészülve néhány korábbi felmenő portréjával), 2. H. E. gyermekeinek fényképei (kb. 350 fekete-fehér fénykép, melyek H. E. gyermekeinek tanuló-, illetve ifjúkorában készült) és 3. új fényképek (kb. 350 színes fotó, mely az 1990-es évektől a közelmúltig készültek).

A fényképek megrendelője szerint beszélhetünk belső, családi megrendelésű, esetenként saját készítésű fényképekről (5), melyeket H. E. és szűk családja készített, valamint külső megrendelésre készült fotókról, melyeket úgy küldtek H. E. rokonai, látogatói, ismerősei (sőt kutatók is). Érdekes megfigyelnünk, ahogyan a belső és a külső nézőpont a vizualitás talaján tetten érhető: a család használati tárgyai (fára aggatott száradó tejesedények), a falu látképe, jellegzetes helyei (határ, templom, temető), népviselete főként a H. E.-t meglátogató „idegenek” (például magyarországi táncházások) számára jelent megörökítő pillanatot, képez fényképtémát.

3. ábra. H. E. mezőkeszűi viseletben, 1956 (?), Kallós Zoltán felvétele

Egy harmadik, nehezebben tapintható osztályozási szempont szerint beszélhetünk hiányzó, de nyilvántartott fotókról, valamint jelen levő, de kívülállóként érzékelt fotókról. Az első csoportba például olyan, 1956-ban Kallós Zoltán néprajzkutató által készített fényképek tartoznak, melyeket H. E. emlékei szerint a kutatótól nem (mind) kapott meg. (6) A második csoportba tartozó fotók a korábban már érintett, a fotókorpusz határaitra, a privát fotó műfaji meghatározásra vonatkozó kérdéskört feszegetik – a fényképeket használó egyén szemszögéből (azaz mit tekint H. E. privát fotónak és mit nem). Olyan – látszatra privát fotónak tűnő – fényképek tartoznak ide, mint például egy korabeli sorzatfilm főszeplőinek H. L. által reprodukált portréi (iskolai fotókori gyakorlatként), melyek megtévesztésig hasonlítanak a családtagokról készült műtermi portrékhoz, vagy néhány rosszul sikerült kép, melyen H. E. „nem úgy néz ki”, ahogy illene vagy neki tetszene. Annak ellenére, hogy ezeket a fotókat az értelmezés során használójuk kevésbé értékesnek vagy kidobandónak, kívülállóknak titulálja, mégis a korpusz integráns részét képezik.

4. ábra. H. E. édesanyja és gyermekei (H. B. és H. L.), Mezőkeszi, 1960-as évek eleje

A fényképek időbeli megoszlása. Mesterséges határok – kutatói szegmentálás

A fényképek időbeli megoszlása évtizedes bontásban egyfelől a fénykép demokratizálódásának folyamatát dokumentálja – a vizsgált korpusz esetén keresztül –, másfelől az egyéni, családi élettörténet hangsúlyos, gazdagon vagy éppen alig reprezentált időszakait dokumentálja – a forráscsoport specifikus prizmáján keresztül (mely gyakran torzíthat, sarkíthat, s melyet az egyén értelmezése árnyalhat). A korpusz legkorábbra datálható fényképe valamikor 1886 és 1914 között készülhetett (a fényképészműterem működési időszakából következtetve), a legrecensebb fotó(sorozat) 2009 nyarán készült. A két időpont közé eső 95–123 évnyi, H. E. életidején túlmutató időszak a következő

képpen alakul évtizedes bontásban: 1886–1938 között 13 fotó, 1938–1949 között 6 fotó, 1950–1959 között 49 fotó, 1960–1969 között 24 fotó, 1970–1979 között 198 fotó, 1980–1989 között 174 fotó, 1990–1999 között 102 fotó, 2000–2009 között 232 fotó készült. A dátumra vonatkozó felirattal ellátott vagy az értelmezés során pontosan datált, kevés számú fénykép mellett a korpusz túlnyomó része esetében csak több éves, olykor évtizedes pontosságú (pontatlanságú) becsléssel lehet megállapítani a fényképek keletkezési idejét. Az évtizedes bontásból kimutatható folyamatos számbeli növekedés mellett a további bontás ezt a folyamatosságot árnyalja (vannak évek, melyekben kiemelkedően sok vagy kevés fénykép készül). Ezek a kiugró időszakok az egyéni, családi biográfiával állnak szoros kapcsolatban: például az 1978–79-ben készült számos fotó H. L. kétszeres iskolai ballagásához kapcsolódik, a 2003–2004-es fénykép nélküli időszak a férje halálát követő gyász időszakával esik egybe és magyarázható.

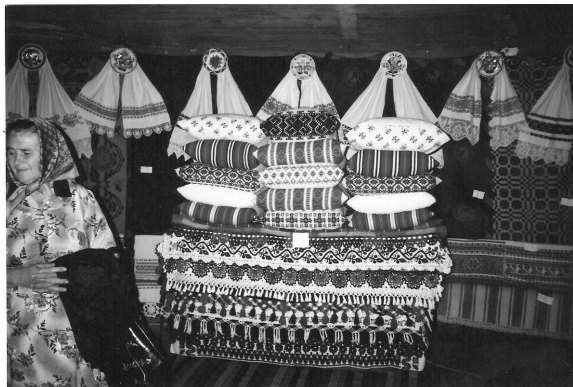
Belső határok – egy élet képei

A korpusz korábban említett szegmentálása (régi képek, gyermekekhez kapcsolódó fotók, új képek) H. E. biográfiájának három nagy konstans epizódját fedik le: gyermek- és ifjúkorát (1938–1957), asszonykorát (1957–2003) és özvegységét (2003-tól). H. E. a birtokában levő teljes fényképkorpusz mintegy 25 százalékán jelenik meg (207 fotón). Ez az arány felveti a kérdést: az egyén tulajdonában levő fényképek tulajdonképpen kinek az életét dokumentálják? Az elemzés azt mutatja, hogy az egyéni fényképállomány az egyéni biográfiát tágabb időkeretben (az egyén életidején túlmutató fényképek), tágabb társadalmi kontextusba (közeli és távolabbi rokonok, ismerősök, barátok, alkalmi látogatók megjelenítésével) helyezi, és igen sarkítva, szelektíven mutatja be (hangsúlyosan az ünnepi, a publikus szféra kerül megjelenítésre, háttérbe szorítva a hétköznapi, a privát szféra területeit).

H. E. gyermek- és ifjúkorának 19 évében mindössze 16 fotó készült róla: egy-egy 1943-ban és 1954-ben, 1956-ban 14 (Kallós Zoltán által) és kettő 1957-ben. Ebben az időszakban, ebben a (falusi) környezetben erre logikus a magyarázat: „Hát akkor nem volt mindenkinek fényképezőgépe, me akko csak jöttek fényképezők. [...] Me csak olyanko fényképeződtek, amiko mentek egy vásárba.” Az asszonykorhoz köthető 86 fotó (ebből kettő 1959-ben, 6 a 60-as évekből, 14 a 70-es évekből, 5 a 80-as évekből, 36 a 90-es évekből, 19 a 2000-es évekből, 2003 előtt) ugyancsak relatíve kevésnek mondható (az összes, ebben a periódusban készült fotóhoz képest). Ebben az időszakban a technikai magyarázat mellett az is fontos tényező, hogy a család ekkor anyagi és emberi erőforrásait az otthonteremtésre, gyermeknevelésre, munkára fordítja. A felnövő, iskolába kerülő és iskolákat kijáró gyermekek lesznek azok, akik számos fényképpel gazdagítják a családi korpuszt. Ezek a fényképek az ő életét dokumentálják elsősorban. Az özvegykor időszakához köthető nagyszámú fotó (108 fotó H. E.-ről, melyből kettő 2003–2004-ban, egy 2005-ben, 48 db 2006-ban, 44 db 2007-ben, 4 db 2008-ban, 9 db 2009-ben készült) a technika fejlődésével és demokratizálódásával (a családba is kerül saját fényképezőgép) magyarázható egyrészt, másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezeknek a képeknek nagy része külső megrendelésű, azaz a látogatók, rokonok készít(t) ették és küldték el H. E. számára. Meg kell jegyeznünk itt, hogy ebben az értelemben a fényképek tulajdonosa kevésbé aktív alakítója a saját fotókorpusznak, az aktív hozzáállás a fényképek használatában, értelmezésében érhető tetten.

A fényképek tartalmi megoszlása. Kutatói osztályozás

Mint már említettük – s a fényképekkel foglalkozó szakirodalom is hangsúlyozza –, a fényképek az (egyéni) időt és a teret nem egyneműen dokumentálják. Az ünnepi idő, a kiemelkedő jelentőségű, ceremoniális események, a közösség által fontosnak vélt és elfogadott alkalmak, egzotikus és távoli tájak, érdekesnek minősülő helyek, az otthon közösség számára nyitott helyiségei (például vendégszoba), a publikus szféra fényképi megjelenítése messze

5. ábra. H. E. kiállított vetett ágya Mocson, fesztiválon, balra H. E., 2006 körül, színes

megaladja a csupán elenyésző számú fotón megjelenő privát szférát, hétköznapi eseményeket, rutinos cselekvéseket (például ház körüli teendők végzése), otthoni táj, lakásbeli intim vagy privát helyeit (például a főzőkonyhát), munkát, szomorú eseményeket megjelenítő fotókat. A privát szféra bizonyos szegmensei (például tisztálkodás és helyei, veszekedés) pedig egyenesen tabutémának számítanak. Tematikus bontásban H. E. fényképkerpuzsa esetében leggazdagabban reprezentált esemény(típus)ok a következők: éneklés, táncolás (139 fotó), iskola, óvoda, egyetem (94 fotó), házasságkötés (77 fotó), vendégek (66 fotó), keresztelő (40 fotó), katonaság (29), nyaralás (24), fényképezkedés (24), csecsemő (20), vásár (19), gyermekek (14), munka látványos fázisai (12), sport (8), téli ünnepkör (5), konfirmálás (3). Ugyancsak a fényképek tartalmát tekintve legnagyobb számban található fotók emberekről (761 fotó, 96 százalék), tárgyról (17 fotó), épületekről (10 fotó), tájakról (7 fotó), állatokról (2 fotó). Fényképműfaji bontásban leggyakoribb a csoportkép (244 fotó, 32 százalék), a pillanatkép (210 fotó, 28 százalék), portré/igazolványkép (205 fotó, 27 százalék), egészalakos (71 fotó, 10 százalék), csecsemőfotó (23 fotó, 3 százalék).

Érdekes és tanulságos megvizsgálni a fényképek megoszlását a családviszonylatában. A fénykép demokratizálódási folyamatát igencsak jól példázza (a tematika sokszínűsödése mellett). H. E. nagyszüleinek generációjáról értelemszerűen nem készült fotó (kivételt képez a férje mostoha nagyapjáról, 1918-ban készült katonafénykép). H. E. és férje szüleinek generációjáról már készült néhány fénykép személyenként, kivéve H. E. édesapjáról, aki korán elhunyt. H. E.-ről, mint már említettük, 207 fotó, férjéről 54 fotó található a korpuszban. Gyermekeiről jóval több fénykép készült (lányáról 231, fiáról és menyéről 81, illetve 22 fotó található a korpuszban, bár ennél sokkal többet őriznek ők maguk), H. E. 1994-ben, illetve 1995-ben született unokáiról 41, illetve 26 fotó található a korpuszban. A fényképeken megjelenő személyeket vizsgálva szembevető a távolabbi rokonokat, de még inkább a barátokat, ismerősöket, vendégeket, alkalmi látogatókat ábrázoló fényképek nagy száma, szemben azzal, hogy a korpuszban kevés a szűkebb családot együtt ábrázoló, illetve egyetlen olyan fénykép sem található, melyen H. E. férjével és gyermekeivel együtt látható. Úgy tűnik, hogy az aktív, gyakori találkozáson, folyamatos kapcsolattartáson alapuló, közeli kapcsolatok (szülő-gyermek, nagyszülő-unoka) más szinten, más módon kerülnek kifejezésre és megélésre.

Összegzés

Általános következtetések

Visszatérve a kezdetben felvázolt hipotézisekre, összevetve a sommásan bemutatott elemzéssel, a következőket állítom.

H. E. fényképeit áttekintve és elemezve is rálátást kaphatunk H. E. élettörténetére. Összevetve más dokumentumokkal, illetve forrásokkal (élettörténet-interjú) egyfelől az élettörténet mélyrehatóbb elemzése végezhető el, másfelől a privát fénykép mint speciális forráscsoport megismeréséhez juthatunk közelebb. A fényképekből kiolvasható biográfia néhány jellegzetessége éppen más biográfia-változatokkal összevetve válik láthatóvá. A H. E. élettörténetére rákérdező interjú során megalkotott biográfia alappilléreit a fontos dátumok (születés, gyerekek születése, megözvegyülés), események képezik, egy tudott, begyakorolt séma szerint felépítve. A fényképek önmagukban – bár beszédesek lehetnek – igen bizonytalan talajt képeznek a biográfiára rákérdező kutató számára, s csupán értelmezésükkel együttesen, használatukban válnak igazán beszédessé és termékeny forráscsoporttá. A fényképek értelmezését célzó interjúhelyzetben a begyakorolt élettörténet-elemek (bizonyos fontos dátumok, jelentős események megnevezése) ugyancsak helyet kaphatnak (állandó törekvés figyelhető meg az egyes fényképek

kontextualizálására, az élettörténetben való elhelyezésére), de a rögzült szerkezet szétesik és elsődleges szervező elemmé a látvány lép elő. Így a fényképekből kiolvasható biográfia egyik szembetűnő sajátossága, hogy az élettörténet időbeli elhelyezésében bizonytalan, néha kifejezetten pontatlan, sok esemény elhelyezése az időskálán csupán több éves becsléssel végezhető el. H. E. születésének éve például a róla készült első fényképből következtethető ki, a fényképen látható kislány életkorának becslésével, a megözevgyülés éve egyrészt a szomorú eseményt követő

6. ábra. H. E. otthona, Mezőkeszű, 2006, magyarországi látogatók felvétele, színes

időszak fényképhiányából illetve a néhány fotón látható gyászöltözetből következtethető ki. A fényképek a biográfia jellegzetes helyeire vonatkozóan ugyancsak bizonytalan, kettős információkat hordoznak. Egyfelől a fényképek tartalmi elemzéséből igen sok (olykor redundáns), helyre vonatkozó információ olvasható ki, mely az elbeszélte élettörténet kapcsán fel sem merülne (lakásbelső, természet állapota, virágzó növények stb. lehetnek segítségünkre), másfelől talán éppen a leglényegesebb információ nem derül ki (mely településen, hol készült a fotó, hol található a látható lakásbelső, kinek a kertjében látható az a bizonyos virágzó növény). A fényképekre támaszkodva H. E. biográfiájának következő mozzanatai, sajátosságai, H. E. következő személyiségjegyei domborodnak ki: apa hiánya, H. E. mint egyke, két gyermek anyja, illetve nagymama, özvegy, énekestáncos specialista (a legnagyobb számú fénykép tematikáját képezi az éneklés-táncolás), extrovertált (számos személlyel számos helyszínen készült fénykép H. E.-ről), mobilis (sok utazását dokumentálja fénykép, főként az utóbbi évekből), egészséges (bár az elbeszélte élettörténet gyakran visszatérő motívuma az öregség folytán megfogyatkozott erő, a sokasodó egészségügyi gondok, a fényképek ezt nem mutatják). Ugyanarról a személyről lévén szó, az elbeszélte élettörténetet és a privát fényképet összevetve a képződő biografikus „szövegek” több ponton fedik egymást, mint amennyiben különböznek egymástól, a különbség főként a forráscsoport specifikusságából következő hangsúlyeltolódásokból adódik.

További fontos elméleti következtetése a korpuszelemzésnek a fényképekhez történő viszonyulásban megfigyelhető érték-értéktelenség dichotómia, mely leglátványosabban a fényképek tárgykontextusának vizsgálatában érhető tetten. A fénykép, mint tárgy típus minősül értékesnek, olyannyira, hogy az egyes, kimondottan is értéktelennek ítélt darabok is megőrzésre kerülnek. Továbbá: a fényképek mellett, azokkal vegyesen egyaránt találunk olyan értékesnek tartott tárgyakat, dokumentumokat, mint a Magyar Igazolvány és szemétnak tartott tárgyak, mint az érdektelenné vált újságkivágások, piszkozatpapírok stb.

A hangsúlyosan biografikus jelleg mellett a fényképekből további információk is kiolvashatók a fényképeket használó egyén értékítéletéről, ideológiájáról, életfelfogásáról, a családról stb., illetve a fényképezésről vallott nézeteiről (mit, hogyan és mikor lehet szabad/kell fotózni, és mit nem). Ez főként azokon a pontokon kerül kimondásra, melyeken a belső nézőpont egy külsővel ütközik, legyen az a fényképet készítő külső személy vagy maga a kutató. Az ünnepi-hétköznapi/publikus-privát szféra fényképi megjelenítésének aránytalanságára vonatkozó információkat, illetve a helyes, illő fényképezkedési helyzet, alkalom, mód mibenlétéről és mikéntjéről kaphatunk útbaigazítást. A fára aggott száradó tejeskannák a külső szemlélő, a külföldi látogató számára képeznek fényképtémát, H. E. rosszalló megjegyzését vonja maga után, mely szerint ilyesmit nem szokás,

nem érdemes fényképezni. A grimaszoló H. E.-t megjelenítő fotó kapcsán kerül megfogalmazásra az, hogy mit gondol H. E. a kamera előtti helyes viselkedésről (így, grimaszolva, hétköznapi ruhában, étkezés közben nem illik fényképezkedni, a grimasz a fényképezés elleni tiltakozásként fogható fel az adott szituációban).

Az egyén társadalmi beágyazottsága, kapcsolatrendszere és fényképkorpusza közötti viszony ugyancsak tanulságos és összetett probléma. Az egyéni fotókorpusz nem képezi le egyenesen és tökéletesen az egyén társadalmi hálóját. Ellenkezőleg: a sok szituációban, számos helyen számos személlyel készült fénykép éppen a kevésbé intenzív, az érintőleges, alkalmi kapcsolatok szintjét dokumentálja és mutatja meg. A családon belüli, a családtagok, rokonok, szomszédok közötti kapcsolattartás nem ezen a csatormán kerül kifejezésre, és nem ezen a szinten zajlik. Ebben az értelemben az egyéni fényképkorpusz alkalmatlan a reális kapcsolatháló megragadására, pontosabban: az egyéni kapcsolathálóról sarkított képet nyújt, mely fenntartással kezelendő, illetve további módszerekkel és eszközökkel kiegészítve vizsgálendő.

A privát fényképek csoportja olyan jelentős forráscsoportot képez, hogy a társadalomtudományos diskurzusban feltétlenül elérkezettnek mondható az idő a módszertani, elméleti tisztázásra. Számot kell vetnünk a privát fotóról mint kutatási módszerről (annak lehetőségeiről és korlátairól). A forráscsoport minél mélyrehatóbb megismeréséhez, működéséhez, műfaji sajátosságainak kitapintásához, a benne rejlő módszertani lehetőségek kiaknázásához minél több és minél mélyrehatóbb esetelemzésre van szükség. Reményeim szerint az itt bemutatott korpuszelemzés is közelebb vihet az elméleti-módszertani tisztázáshoz annak ellenére, hogy egy folyamatban levő, még lezáratlan kutatásról van szó.

Oldódó és merev határok

A konferencia tematikájához igazodva megragadjuk az alkalmat, hogy a privát fényképek kutatása során/kapcsán felmerülő, főként módszertani jellegű kérdéseket, többé-kevésbé határátlépésnek bizonyuló sajátosságokat sorjazzuk. Amennyiben a privát fotó módszerét elfogadjuk a társadalomtudományok területén alkalmazott kutatási módszerek, szükségessé válik a többi, klasszikus módszerrel, eszközzel történő összevetése, a

7. ábra. Beöltöz(tet)ve: H. E. és férje, Mezőkeszű, 2006, magyarországi látogatók felvétele

forráscsoport és bevett módszerek kapcsolatának áttekintése. Rögtön az első körben a privát fényképeket vizsgáló kutató számára szembeötlő, hogy a forráscsoport minduntalan kicsúszik az olyan, korábban rögzült és bevett módszerek és eszközök alkalmazása alól, mint az interjú, tartomelemzés, hálózatelemzés stb. Árnnyaltabban fogalmazva: a privát fotó ugyan valamennyi korábban bejáratott módszerrel is kutatható, ám csakis az adott forráscsoporthoz igazítva, adaptálva (a fényképek tartomelemzése például igen termékeny módszer, ha sikerül a kutatónak megfelelő jártasságra szert tenni a vizuális anyag dekódolásában). Legtöbb segítséget ebben a kutató főként magától a fénykép-anyagtól, illetve a fényképet használó egyéntől remélhet (aki segít tájékozódni a kezdetben kuszának tűnő, többnyire terjedelmes vizuális anyagban). Érdekes megfigyelnünk, ahogyan a módszerek és eszközök újragondolása mellett magának a terepnek az újradefiniálása is szükségessé válik a fényképekkel foglalkozó kutató számára. A nélkülözhetetlen, klasszikus értelemben vett terep mellett a kutatás során képződik egy másodlagos, virtuális terep is, melyen a fényképek által hordozott látványtartalmak rendszerezésre, áttekintésre, feldolgozásra kerülnek. Ugyanakkor a kutatónak olyan, eddig talán kevésbé ismert terepre kell elmerészkednie adott esetben, mint az internetes társas oldalak (fotóanyaga) vagy a mobiltelefonok memóriakártyája, személyi számítógépek merevlemezei (és a rajtuk hordozott fotóanyagok).

Amennyire riasztónak tűnhet ez a többszörös határátlépés a módszertant és eszköztárat tekintve, ugyanakkora előnnyel is kecsegtet ugyanez a forráscsoport a kutatási helyzetben: a feszengő kérdező és kérdezett között húzódó határok alig remélt gyorsasággal bomlanak le, amint a beszélgetés apropója egy fénykép lesz, mely egyaránt irányítja és leköti a zaklatottan pásztázó tekintetet és meghatározza a beszélgetés folyamatát – mindkét résztől, lehetőséget adva egy igazi, bensőséges beszélgetésre, kapcsolat kiépítésére. Azt is meg kell vizsgálni, hogy ez a látványi adottság könnyen átcsaphat merev, lecsupaszító korláttá, mely során a beszélgetés csak és kizárólag az adott fénykép keretei közé szorul.

Összegzésül elmondható tehát, hogy a privát fotó módszere körülhatárolható mint önálló kutatási módszer, tárgyalhatók előnyei (ezek közül legvitathatatlanabb előnye a hihetetlen gazdagságú vizuális többletből adódik) és hátrányai (sarkít, szelektív jellegű). Az egyéni fényképkorpusz vizsgálata – mint láthattuk – a szükséges megszorításokkal valóban alkalmas arra, hogy egy egyéni (családi) biografikus szöveggént tekintsünk rá, hogy rálássunk az egyén társadalmi beágyazottságára, általánosságban, hogy az egyén megismeréséhez közelebb jussunk. A fényképező és fényképet használó ember megértése, vizsgálata több kutatás és kutató számára nyújthat feladatot, miközben a privát fotó módszere termékenyítően hathat számos, más módszereket és eszközöket felvonultató, a legkülönbözőbb kérdéseket felvető számos kutatásra – csupán részmozzanatként. Az itt vázolt elemzés, valamint az általunk áttekintett szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy a privát fotó módszere éppen félúton van az „alternatív” lét és az általános legitimitás között: miközben a társadalomtudományos diskurzus régen felfigyelt rá és elismeri jelentőségét, (néha önnön határait feszegetve) próbálja megtalálni a megfelelő hangnemet, terminológiát, eljárásokat annak érdekében, hogy ez a speciális forráscsoportot bevehetővé, alkalmazhatóvá, termékennyé tegye a maga doméniumában.

Jegyzet

1) Az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU 6/1.5/S/3 *Doktori képzés, fő tényező a társadalmi-gazdasági és a humán tudományok kutatás fejlődésében* című program keretében készült munka.

(2) Ezek a szövegek a leggyakoribb kezdő formula után („Na itt...”, „Na ezen...”, „Na ez...”) lényegretörően meghatározzák a fénykép készülésének körülményeit (idejét, helyét, alkalmát), illetve a fotó tartalmát (a fotón látható személyek vagy tárgyak, helyek megnevezése, rokoni kapcsolatok tisztázása stb.).

(3) Elég csupán arra a jelentős szakirodalmi háttérre gondolni, mely a fényképet több szempontból, más-más aspektusából ragadta meg: a fénykép számos diskurzusban jelenik meg mint dokumentum, forrás (Granasztói, 2004, 65. o.), a társadalmi cselekvés (Hoppál, 1992, 109. o.) (fényképezés) végterméke, szemiotikai szempontból index (Béres, 2004, 186. o.); vizuális, a valóságot objektíven, két síkban rögzí-

tő medium (Sontag, 1981; Bazin, 1977); az első technikai kép (Flusser, 1990, 13. o.; Bazin, 1977, 515. o.; Kunt, 2003, 134. o.) vagy konvencionális rendszer (Bourdieu, 1982, 226. o.), hogy csak néhányat emeljünk ki, vagy a privát (vagy családi) fotó jelenségét vizsgáló munkák sorára: Bán, 2008; Béres, 1992, 2004; Bogdán, 1999; Musello, 1984; Kotkin, 1984; R. Nagy, 2000.

(4) A H. E. gyermekeinél található fényképek a kutatás egy további fázisában kontrollanyagként funkcionálhatnak.

(5) A fényképek egy jelentős részének készítője H. E. lánya.

(6) Az ily módon hiányzóknak tudott fotók nyomába eredve, a budapesti Hagyományok Házában az intézmény jóvoltából áttekinthettem Kallós Zoltán fotóarchívumát, melyben egyetlen olyan, H. E.-t (is) ábrázoló fotót sem találtam az említett alkalomról, mely ne lenne meg H. E. korpuszában.

Irodalom

Bán András (2008): *A vizuális antropológia felé*. Typotex, Budapest.

Bazin, A. (1977): *A fénykép ontológiája*. In: Eichenbaum, B. (szerk.): *A film és a többi művészet*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 510–518.

Béres István (1992): *Egy családi fényképgyűjtemény vizuális antropológiai elemzése*. JPTE, Pécs.

Béres István (2004): Megjegyzések a családi fotográfiafiáról (úgy is, mint múzeumi tárgyról). In: Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 183–196.

Bogdán Melinda (1999): „Itt küldöm egész családotkat...” Egy budapesti polgárcsalád fényképei a századelőn. In: Bán András (szerk.): *Körülrírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc–Budapest. 89–94.

Bourdieu, P. (1982): A fénykép társadalmi definíciója. In: Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 226–244.

Flusser, V. (1990): *A fotográfia filozófiája*. Belvedere – Tartóshullám – ELTE BTK, Budapest.

Granasztói Péter (2004): A néprajzi fotográfia dokumentációs értéke. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Fotó és*

néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum, Budapest. 63–71.

Hoppál Mihály (1992): Amerikai magyar családi fényképek. *Néprajzi Látóhatár*, I. 3–4. sz. 108–128.

Kotkin, A. J. (1984): Családi fényképezés, családi albumok. In: Bán András és Forgács Péter (szerk.): *Vizuális antropológiai kutatás*. Munkafüzetek. 2. sz. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 71–80.

Kunt Ernő (2003): *Az antropológia keresése*. L'Harmattan, Budapest.

Musello, Ch. (1984): A családi fényképek és a vizuális kommunikáció vizsgálata. In: Bán András és Forgács Péter (szerk.): *Vizuális antropológiai kutatás*. Munkafüzetek. 2. sz. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 27–69.

R. Nagy József (2000, szerk.): *Családi album. Vizuális antropológiai szövegyűjtemény I.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.

Sontag, S. (1981): *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Debrecen.